

Проф. др Дарко ТАНАСКОВИЋ*

ОСМАНИЗАМ ЈУЧЕ И ДАНАС

У свету, а и код нас, паралелно постоје два дијаметрално опречна погледа на савремену Турску. Уз нужно поједностављивање, што неизбежно значи и огрешење о пуноћу и сложеност феномена о коме је реч, први поглед би, у бити, одражавао став да је Турска од Ататурка и његових реформи световна, лаичка република, у којој је ислам искључен из политичког живота. Она је, дакле, једина стварно секуларизована држава у исламском свету, иако јој је 99% становништва муслиманско. На њу се, следствено, не би смело гледати с предрасудама, својственим менталитету бивших поданика ("рајински менталитет"), непријатеља и супарника Османлија. Присталице супротног мишљења истичу, међутим, да у Турској долази, заправо, до обнове ислама, да су анадолски фундаменталисти у незадрживом залету, без обзира на то што је кемализам/ататуркизам и даље "државна религија". Од Ататуркове револуције остаће само кулисе, упозоравају они који верују да је секуларизам у Турској на издисају, па се ваља озбиљно спремати за сучељавање с исламизмом и фундаментализмом, ново-старом претњом с источних балканских страна. Изражава се, истовремено, чуђење што Европа, како изгледа, ту опасност не види или пренебрегава, док је Американце, који су далеко, а и чији се регионални интереси у свему не поклапају с европским, наводно лакше разумети.

Као што је то обично случај с овако непомирљиво поларизованим дијагнозама комплексних цивилизацијских синдрома, ниједно од двају гледишта није ни потпуно погрешно, али ни довољно тачно да би се његовим безрезервним прихватањем објаснили суштина и карактер друштвених и политичких процеса савременог историјског тренутка Турске. Тема је, међутим, вишеструко и далекосежно значајна, па би било од ширег, а не само научног, интереса покушати понудити елементе за реалнији и у реалности утемељени поглед на савремену Турску.

* Аутор је редовни професор на Филолошком факултету у Београду.

Ради постављања читаве проблематике у одговарајући концептуални оквир, потребно је, пре свега, одговорити на питање: да ли су и, ако јесу, у каквом су односу империјално наслеђе османизма, тј. идеологије и политичке филозофије Османског царства, и данашња политика турске државе. Сматрам да има основе за претпоставку да та веза постоји, као дубински "континуитет у дисконтинуитету", и да се испољава у *неоосманizmu*, пошто је саморазумљиво да се османизам у наше време може актуализовати једино као *неоосманизам*. Чујмо шта је о томе још почетком шездесетих година, додуше узгред и тек у наговештају, имао да каже један несумњиво компетентан научни глас: "Било би брзоплето тврдити да је турски народ извршио коначни избор међу путевима који се пред њим отварају" (В. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, 327).

За отпочињање разматрања коме је циљ утврдити има ли основа да се говори о неоосманској димензији у актуалној државној политици Турске према Балкану, а и уопште, тешко да је могуће пронаћи прикладнији *schlagwort* од наведеног, успутног, али никако случајног упозорења Бернарда Луиса. Овај свестрани оријенталист је, као што је познато, написао књигу *Рађање модерне Турске* (1961), која се сматра стандардним, незаобилазним приказом стварања Кемалове републиканске, секуларне наследнице Османског царства, модерне националне државе којој је спасоносни пут у живот водио управо кроз одлучно одрицање од тога оптерећујућег и окивајућег наслеђа. Нико није уверљивије од Луиса предочио величину промене на Босфору и убеђеније поставио тезу о њеној суштинској иререверзибилности. Ипак, декартовски дух мудрог и искусног научника није мировао ни пред таквом и толиком извесношћу, па се огласио упозорењем да у историји ништа не мора бити, и најчешће није, ни коначно, ни вечно, ни непроменљиво. И Турци се, дакле, могу предомислити. Да ли су се предомислили? То, вероватно, у овом тренутку ни они сами са сигурношћу и једнозначно не би могли, а можда не би ни желели, да кажу. Предомишљају се...

Моје намере не иду овом приликом даље од тога да, у виду назнака, понудим само неке елементе који ми се чине релевантни за осветљавање природе садашњег односа турске државне политике према збивањима у Југоисточној Европи. Иако је реч о тек прелиминарним увидима, одлучио сам да их и као такве саопштим, јер сматрам да се овом активном чиниоцу не посвећује пажња саображена његовом несумњивом значају, поготово у регионалном контексту.

*

Пођимо од онога у чему се сви аналитичари, и у Турској и ван Турске, листом слажу и што више не подлеже сумњи, а то је битно изменена релативна геополитичка позиција Турске након распада СССР, престанка "хладног рата" и укидања биполарне макро-равнотеже у међународним односима. Према Збигњеву Бжежинском, Турска, Иран и Пакистан "изненада су се нашли заштићени низом нових тампон држава које ојачавају баријеру између Русије и толико жељених лука на обала-

ма топлих мора"¹, док се у извештају једне корпорације усмерене на стратегијска истраживања иста констелација сажима у дијагнозу да је "регион константне етничке мржње остао круг полупречника хиљаду миља око Анкаре"². Без обзира на то како се нови положај Турске вреднује, односно претежу ли у оценама његове позитивне или негативне импликације, било с аспекта турских, регионалних или ширих интереса, свим судовима је заједничко закључивање да је маневарски простор Турској проширен, да је нова ситуација изазовна, али и ризична, да је ближе и даље окружење нестабилно и у превирањима, као и да Турској може припасти важна улога у успостављању равнотеже "на новим основама".

Неспорно је, такође, да Запад, а на првом месту САД, у Турској виде поузданог партнера, Вашингтон, штавише, и "повереника", снажан ослонац на спојници географских и историјских хемисфера осетљивог простора Евроазије, за који су везани планетарни пројекти и визије тзв. "новог светског поретка". Старо у том "новом" поретку јесте објективно враћање на тактике из времена "Велике игре", на дипломатију 19. века, како се изразио британски политиколог хрватског порекла Кристофер Цвијић.³ Сасвим у складу с политиком Лондона према Блиском истоку током прошлог столећа и Черчиловим поставкама у критици "антиосманског реваншизма" Лојда Џорџа (1919-1920), и данас се с Турском рачуна као с фактором равнотеже и стабиловања региона Балкана, Блиског истока и Кавказа. "Уместо што се Царство настоји поделити на одвојене територијалне сфере утицаја", требало би "сачувати целокупност Турског царства, какво је постојало пре рата, али га и подвргнути стриктној форми међународне контроле", писао је Винстон Черчил 1919. године.⁴ Данас нема царстава, ни Османског ни Руског, али ту су Турска и Русија... Може ли Турска преузети улогу која је, у складу с Черчиловим (и не само његовим) виђењем требало да припадне "стриктно контролисаном" Османском царству? Многи, и на Западу, али и у Турској, верују да може. Поменути Крис Цвијић је у својој књизи *Преуређење Балкана* још 1991. године, додуше уз услов да се Анкара одрекне хегемонистичких претензија, Турској предвидео потенцијално благотворно деловање у корист стабиловања балканске (хоризонталне) групе: Албанија-Бугарска-Македонија,⁵ док је амерички експерт за "осетљиве зоне" Грахам Фулер 1996. године прорекао чак и могућност да Турска, под одређеним условима, постане центар гравитације и под свој кров привуче "независне заједнице" из суседства, настале распадом СССР и СФРЈ. А услови су демократија, поштовање права мањина, економски развој... То не би било ново Османско царство, наглашава Фулер, "али би, на пример, земље које су се некада налазиле под османском влашћу могле пожелети да постану део такве федерације".⁶

¹ Z. Brzezinski, *Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*, New York, 1989, 156.

² Вид.: *Vijesti* (Подгорица), 27. 11. 1999, 11.

³ Ch. Cviic, "Diplomaside 19. Yüzyıla Dönülüyor", *Aksiyon*, 27. 5. 1995.

⁴ Вид.: David Fromkin, *A Peace to End All Peace*, New York, 1990, 494.

⁵ Према италијанском издању *Rifare i Balcani*, Bologna, 1993, 172-173.

⁶ G.Fuller, "Türkiye'ye Osmanlı Modeli", *Türkiye*, 5. 10. 1996.

Учешће турских трупа у мировној мисији УН у БиХ, после потписивања Дејтонског споразума, и то упркос примедбама Русије и свих балканских држава, с изузетком Хрватске и босанских Муслимана, у Грчкој, која турско понашање прати с изоштреном пажњом и великом осетљивошћу, протумачено је као сигуран знак да је Турска већ успела да на Западу буде доживљена као главни фактор стабилизације у региону.⁷ Само неколико година касније, турска јединица у саставу КФОР, после дипломатских маневара у Бриселу, овога пута без противљења балканских држава, укључујући Грчку, заузима позиције у зони немачке одговорности на Косову, и то у Призрену и околини, где је до напада НАТО на СРЈ живела главнина турске националне мањине у Покрајини. Догодило се то баш у години (1999) током које се у Турској одржавају многобројне манифестације у склопу обележавања 700 година од оснивања Османског царства. Коинциденција није прошла незапажено.

Западне државе, на челу са САД, додуше уз неке европске нијансе у приступу, Турску, дакле, данас доживљавају као конструктивног и поузданог, а и неизбежног, партнера у успостављању новог система међународних односа, као јаку државу с легитимним амбицијама, али не и експанзионистичким и авантуристичким склоностима које би могле угрозити суседе, регионалну и глобалну равнотежу. Овакво виђење *званично* су прихватиле и земље Југоисточне Европе, изузимајући Грчку. Нимало једноставне односе Турске с небалканским, блискоисточним и кавкаским окружењем оставићемо овом приликом по страни. Не треба, ипак, заборавити да су, у хоризонту османофилске носталгичне перцепције Турске као европске државе "без остатка", њене источне и јужне границе, заправо, европске.⁸

*

Најзанимљивији, али и најпротивречнији аспект теме коју разматрамо свакако је одзив Турске на изазов измењених времена и новоуспостављене међународне конјунктуре.

Анализирајући турску спољну политику после окончања периода "хладног рата", политиколог с инстанбулског универзитета "Мармара", Шуле Кут, овако сажима њена главна одређења: *"реалистична спољна политика, први и први истински пољиваленија, политика која прихвата да делује и индиректно заједно с међународном заједницом и у вези с оним светским проблемима који је се, као укључене стране, непосредно не додичу, политика која се, као никада пре, користи иредношћима међународних влада, дипломатски активна, али темељно*

⁷ Е. Athanassopoulou, "Turkey and the Balkans: The View from Athens", *The International Spectator*, 29. 4. 1994, 59.

⁸ Тако, на пример, бивши шведски амбасадор у Турској Е. Корнел констатује да "источна граница Европе јужно од Урала, која никада није утврђена, не води дуж граница Бугарске, Грузије и Јерменије ка Турској, већ дуж турске границе према Сирији, Ираку и Ирану" (Erik Cornell, "The Holy Roman Empire of the Islamic Nation", *Turkish Daily News*, 26. 3. 1995. Цитирано према преводу на српски језик "Свето римско царство исламског народа", *Књижевне новине*, 46, 91о, 15. 6. 1995, 9).

joш увек умерена и ойрезна".⁹ Пре долажења до ове свестрано промишљене и одвагане формулације, Шуле Кут се у свом аналитичком поступку најчешће обраћа појмовима "активна спољна политика" и "регионална сила", као кључним за сагледавање координата у којима се од почетка деведесетих година артикулисала спољна политика Турске у новонасталим "постхладноратовским" околностима. Отискивање "регионалне силе" у "активну спољну политику", односно "одговарање својим регионалним и глобалним обавезама" (омиљена фигура званичног политичког дискурса), Ш. Кут, што је сасвим неспорно, везује за свестрани активизам покојног председника Тургута Озала (1927-1993). Она је, при томе, довољно опрезна, па прави разлику између "активне реторике" и "активне дипломатије", с једне, и "активне спољне политике, с друге стране, која је, по њеном мишљењу, виши квалитет, у Озалово време још недосегнут. Јасно је да се одређеним релативизовањем Озаловог "истрчавања" у више праваца истовремено настоји ублажити утисак који су неки аспекти његовог рецепта за валоризовање "компаративних предности Турске" (једновремено секуларне, исламске и турске/туркофонске државе) неминовно производили, уз пратећу nelaгодност код оних који би се амбициозној Турској могли наћи на путу. Поступак Шуле Кут парадигматичан је за начин на који се (полу)званично рационализује нови курс турске спољне политике, објективно на Озаловом трагу, али, како је она сама написала, *joш увек умерене и опрезне*, у складу с реалистичном проценом могућег.

Занимљиво је за нашу тему да турска научница не пропушта да укаже на извесну неумесност мегаломанског и демагошког слогана о "турском свету од Јадрана до Кинеског зида", драгог Т. Озалу, али не мање и његовом наследнику Сулејману Демирелу, обавештавајући, ипак, да је његов изворни аутор, заправо, Хенри Кисинџер.¹⁰ Још је индикативније да Шуле Кут налази за потребно да изричито отклони било какву основу да се, "како неки тврде, а други носталгично прижељкују", у постхладноратовском занимању турске државе за "разне области од Балкана до Средње Азије" препозна "неоосмански, експанзионистички и империјалистички карактер".¹¹ Ако се зна да је порицање неоосманских амбиција "још увек умерене и опрезне" спољне политике "регионалне силе" Турске опште место националног апологетског дискурса о њој, неизбежно се намеће питање чему толика одбрана од неоснованих тврдњи неких, рецимо, злонамерних представника народâ који су својевремено били султанови поданици, али и заблуделих појединаца међу самим Турцима.¹²

⁹ Sule Kut, "Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahtarları", *En Uzun Onyıl*, İstanbul, 1998, 58.

¹⁰ Вид. и Gün Kut, "Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam", *Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan*, Ankara, 1994, 13.

¹¹ S. Kut, *op.cit.*, 55.

¹² Турски политиколог Танил Бора Озалову визију изричито назива неоосманском (*neo-Osmanlı*) - Т. Bora, *Türk Sağının Üç Hâli*, İstanbul, 1998, 137.

*

Да би се објективно и основано одговорило на питање: може ли се у савременом спољнополитичком наступању Турске утврдити димензија која типолошки и суштински представља реafirмисање османских тежњи (сâм атрибут "неоосмански" технички је термин и није по себи битан, како неки полемичари, заменом теза, настоје сугерисати), недовољно је, наравно, ослонити се искључиво на анализу политичке реторике турских званичника, укључујући и оне највише.¹³ Било би то методолошки неприхватљиво и подједнако неозбиљно, бар у научном погледу, као и заступање става да неоосманизам на речима не може имати баш никакве везе с неоосманизмом на делу, јер је овај, једноставно, у савременим условима немогућ и неостварљив.¹⁴ Потребно је непристрасно приступити свеобухватном истраживању сплета идејних, политичких и културних кретања у Турској, укупне друштвене динамике и духовне климе, идентификовати носиоце појединих појава, као и распоред и оријентацију политичких групација центара реалне моћи, као стварних генератора одређених усмерења, не само спољне већ укупне државне политике. Таква темељна истраживања тек треба спровести, па сам, стога, увиде које овде износим и најавио као прелиминарне и, свакако, парцијалне. Ипак, мислим да има основа за (хипо)тезу да је *неоосманизам* једна од важних компоненти садашње државне политике Турске. Ту политику бих радно дефинисао као *елиџитистичко-корпоративни великодржавни неоосмански национализам, с мање или више израженом конститанцијом (џан)џуркизма*.

Свака од саставница ове дефиниције заслужује засебно, развијено образложење, а овом приликом ће поближе, мада никако и исцрпно, бити размотрана једино компонента неоосманизма, уз потребно уважавање системске интеракције која само крајње условно допушта да се методолошки, ради парцијалне анализе, из овог идеолошког амалгама један елеменат издвоји и издвојено посматра.

Прво питање које предложена радна дефиниција мора подстаћи јесте: А где је ту кемализам? Одговорити на њега значило би, заправо, одговорити на сва остала, што при садашњем нивоу расположивих са-

¹³ Та реторика, иначе, повремено ескалира до егзалтираног предвиђања нове империјалне улоге Турске, да би се потом, у некој другој прилици (и конјунктури), усрдно прихватила негирања било каквих неоосманистичких примисли. Тако је, на пример, Т. Озал у сусрету с ветеранима своје партије (ANAP), децембра 1992, изјавио да "Турска треба да размисли о османлијским границама као интересним сферама", како би у 21. веку постала империја. Изричито је позвао своју земљу да буде "спремна за неоосманизам", јер јој "догађаји иду на руку" (*Политика*, 15. 12. 1992). Већ фебруара 1993. године, приликом посете Македонији, Озал је одбацио оптужбе за неоосманизам, рекавши да их лансирају Атина, Никозија и "Танјуг". Да нема опасности од неоосманизма, "јер је Турска секуларна држава која жели да постане чланица ЕЗ", констатовао је, уосталом, и његов тадашњи домаћин, председник Македоније Киро Глигоров, у једном ранијем интервјуу турском листу *Cumhuriyet* (15. 11. 1992).

¹⁴ Вид. нпр.: С. Кут, "Ankara's Engaged Foreign Policy", *War Report*, 25, 1994, 9-10; Idem, "Turkey in the Post-Communist Balkans: Between Activism and Self-Restraint", *Turkish Review of Balkan Studies, Annual 1996-97*, 3, 39-45.

знања није препоручљиво ни покушати. Рецимо само да је изворни кемализам, као историјска категорија, данас природно мртав, док је, као "неокемализам", и даље сакросантна званична државна идеологија Турске Републике, матично садржан у свим елементима горњег склопа, сем у неоосманизму, предмету наше актуалне пажње.¹⁵

*

Уобличавање неоосманске тенденције у турској унутрашњој и спољној политици никако није ствар политичке тактике и/или реторике властодржаца, већ су та тактика и/или реторика знаци уважавања једног стања духа и расположења у формирању, а чије су исходиште националне потребе и интереси. Штавише, сâм термин "неоосманизам" (*Yeni Osmanlılık*) помно се избегава, сем у контексту оспоравања постојања појаве коју други (неоправдано) тако називају. Несклоност да се одређена појава именује на начин који њеној суштини понајвише одговара не значи, дакако, да она у Турској није присутна, већ да се зазире од негативних, узнемирујућих конотација које термин "неоосманизам" носи за не баш малобројне средине ван Турске, али и унутар њених граница.

Сагледан на унутрашњем плану, неоосманизам се рађа из потребе васпостављања целовитости и дубинске структуре идентитета нације, саображеног новим временима. Радикално раскидајући с османском прошлoшћу и наслеђем, укључујући и оно симболичко, револуционарни кемализам је омогућио избављање Турске са самог руба провалије и њено увођење у породицу модерних, иако донекле закаснелих нација. Стабилизована држава, замишљена као "Nation-State", с једним политичким народом, турским, и више непризнатих мањина, није се, у вредносном смислу, могла дуго задовољавати ригидном, октроисаном платформом изворног кемализма, као самоидентификацијском матрицом у условима објективне датости идејног/идеолошког, културног и (пригушеног) етничког плурализма. Кулисе монолитног кемализма скривале су ужурбану потрагу за идентитетом нације. У тој потрази није се могло оставити по страни питање неприродног, осиромашујућег дисконтинуитета, на личја Ататурковог одлучног "ампутирања" османског културног наслеђа, као "клерикалног и ретроградног". Велика, али и самоспознајно "плитка" нација, у условима кад су револуционарни разлози Кемаловог драматичног доба одавно припадали историји, осетила је потребу да обнови сећање на сопствену, не тако далеку империјалну прошлост. Ништа логичније ни легитимније од таквог "мирења с историјом" (*tarihle barışma*), што је често коришћен еуфемизам за реафирмисање вредности османског културног, али и политичког наслеђа. Ово тим пре што је и измењена међународна позиција Турске, као што смо видели, изискивала, поред осталог, и дијахронијски продубљено, а политички проширено

¹⁵ Стручњак за социјалну психологију Џенгиз Гулеџ, у студији посвећеној кризи културног идентитета у Турској, на примеру теза изложених у књизи познатог писца Атиле Илхана *Райи за националну културу*, доказује да је на плану односа према националној култури могућа чак и *османско-кемалистичка синџеза* (С. Güleç, *Türkiye'de Kültürel Kimlik Krizi*, Ankara, 1992, 43).

легитимацијско покриће за пробуђене амбиције "регионалне силе" и њене "активне спољне политике". Која би се нација трајно одрекла тако раскошно упоришта у "славној прошлости" и зашто би се, уосталом, одрицала? Не аплаудира ли се и на Јелисејским пољима, сред Париза, приликом војних парада поводом 14. јула, најгромогласније кад наиђе јединица Легије странаца, исто онако као што грађанство Турске Републике одушевљено дочекује Мехтер, у црвено одевену банду јаничарске маршевске музике? Символика има чудесну моћ, јер непогрешиво општи с најдубљим слојевима индивидуалне и колективне свести, остајући, при том, дискретно посредна.

Процес грађења мостова уназад, између објективно неокемалистичке или, можда, посткемалистичке савремене фазе у развоју турског друштва, и османске прошлости, није, и поред евидентне и аутентичне мотивисаности и својерсног прећутног консензуса, могао тећи лако и једноставно, кроз отворене видове деловања с недвосмислено декларисаним циљем. Препреке су били, и још увек до знатне мере јесу, догматска устоличеност и готово ритуално неговање изворног кемализма, као недодирљивог "идеолошког устава" Турске Републике. Вршиоци власти у држави аутоматски се прихватају чувања аманета Оца Нације, неспојивог с било каквим отвореним залагањем за рехабилитовање османске прошлости и мирења с њом. Уместо прокламовања реформе превазиђених поставки кемализма, покренута је, стога, његова дифузна тиха ревизија, уз истовремено порицање тога процеса. Да је реч о општенационалној мисији сведочи и то што су се у њу укључили представници готово свих идеолошких и политичких групација турског друштва, с изузетком сразмерно малобројних и већином времешних "правоверних кемалиста", парадоксално блиских маргинализованим круговима интернационалистичке левице, као и убеђених (пан)исламиста фундаменталистичких назора. А управо за те две идеолошке оријентације, класичну левицу и праве (пан)исламисте, нема данас места на позицијама које омогућавају стварни утицај на одлучивање о судбини земље. Ако се демократским путем, као недавно партија "Рефах" и њен лидер Неџметин Ербакан, ипак домогну власти (1996-1997), убрзо бивају одстрањени,¹⁶ док ловостај за комунистичку, интернационалистичку левицу практично никад не наступа.

Сви остали, конзервативна десница, тзв. умерени грађански исламисти, (пан)туркистички националисти, либерални центристи, номинално леве, социјалдемократске, а заправо опортунистичке или националистичке партије, затим представници интелектуалне елите, махом бивши левичари, а данас мондијалисти с националистичким склоности-

¹⁶ Коалиција исламистичке Партије просперитета (RP) Н. Ербакана и Партије правог пута (DYP) Тансу Чилер оборена је "интервенцијом војске и Председника Републике против реакционарног исламизма, у оквиру уставних овлашћења" (вид.: Е. Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, İstanbul, 1998, 280). За означавање неприватљивог политичког исламизма званично се користи термин *irtica*, чије је нетерминолошко значење "реакционарност", "ретроградност". Истовремено се, међутим, ради на "помирењу с (османском) прошлошћу".

ма, представници крупног капитала и војске, сви они у одређеној мери партиципирају у платформи коју смо радно дефинисали као *елиџистичко-корџорайивни великодржавни неоосмански национализам, с мање или више израженом комјоненџиом (џан)џуркизма*. Самим тим, имају интереса да се укључе и у неоосманистички пројекат доказивања непостојања суштинске противречности између верности Мустафи Кемалу и реафирмисања османског наслеђа у различитим областима.

Основна теза с којом се наступа у теоријској рационализацији национално корисног мирења с османском прошлошћу јесте теза да између Османског царства и Кемалове лаичке Републике, упркос свим привидима и стереотипној, хипостазираној идеолошкој пројекцији тоталног раскида, има много више суштинског континуитета него дисконтинуитета. Поред политичара, новинара, публициста и разних медијских "експерата", свој обол овој кампањи даје и све већи број научника, првенствено историчара и османиста. Тако, рецимо, свестрани историчар и културолог Илбер Ортајли заступа став да у турској историји нема ни прекида, ни најмање цезуре, да државе само мењају име, али да континуитет политичких елита и механизма власти траје, што важи и за смену Османског царства Ататурковом Републиком.¹⁷ Слично говори још један познати историчар и политиколог, Кемал Карпат, дугогодишњи професор на америчким универзитетима. Овај научник оцењује да су Турци током прве три до четири деценије Републике живели с представом о непостојању било какве повезаности с Османским царством, замишљајући да су створили потпуно нову земљу и државу. А, заправо, Турска Република је само "наставак социополитичких институција које су настале у последњој фази постојања Османског царства". Између Османског царства и Републике очуван је друштвени, културни и верски континуитет, а до прекида је дошло једино на нивоу политичког режима, закључује Карпат.¹⁸ Поједини аутори с разлогом истичу континуитет и очуваност концепта централизоване државе, од Османског царства до унитарне Републике, у којој ни парламентарно демократско вишестраначје није уздрмало надпартијску, па чак и надполитичку позицију и акценцију Државе,¹⁹ којој већина грађана изражава беспоговорну лојалност.

Обележавање 700-годишњице оснивања Османског царства, низом манифестација (почевши од 4. марта), током 1999. године, показало је државну решеност да се "мирењу с историјом" и рехабилитовању османског империјалног периода турске историје да печат званичности. На завршну свечаност позвани су готово сви шефови страних држава. И сам председник Демирел у неколико наврата је подсетио на светски значај Османског царства, док је министар културе Истемихан Талај, ресорно задужен за целокупну организацију прославе, изјавио, поред осталог,

¹⁷ Н. Каунар, "İlber Ortaylı: Gezin ve Bilgin", *Ekopol*, 1, 1999, 43-44. На другом месту, Ортајли изричито тврди: "Османско је наш идентитет" (*Türkiye*, 26. 5. 1999).

¹⁸ К. Карпат, "Türkiye, Osmanlı'nın devamıdır", *Yeni Asya*, 31. 7. 1995.

¹⁹ Вид. нпр.: Oktay Gökdemir, "Barışmak ya da hesaplaşmak yerine Osmanlı'yı anlamak", *Radikal*, 14. 3. 1999, 3.

да "Републику не доживљава као антитезу Османском царству"²⁰ и да "ове две државне творевине треба измирити".²¹ Министар иностраних послова, иначе и угледни човек од пера, Исмаил Џем, изразито склон овој теми, објаснио је у једном огледу да циљ Мустафе Кемала и његових сабораца није био уништење османског бића, већ управо супротно - његова одбрана пред покушајем европских сила и Грчке да га униште. Република није, по Џему, с историјске позорнице "уклонила једно историјско биће (тј. Османско царство), већ само застарелу структуру, облик и схватање државе".²²

Сада су, све је очигледније, сазрели услови да се тај модел државе, који је укинуо царство, усвајањем измењеног система вредности и једног новог погледа на свет, већ оснаженог у друштву, замени прикладнијим, опет у циљу што потпунијег реализовања потенцијала националног бића. Овога пута се, међутим, не рачуна с револуцијом, већ еволуцијом. Како су многи, и у Турској и ван ње, склони да то еволутивно трансформисање, које траје већ две-три деценије, с обзиром на оживљавање неких вредности које је кемализам "сахранио", доживе као инволутивну регресију, на читавом процесу се јавно не инсистира. На делу је својеврсни *кейман*, вероватно до тренутка кад се процени да су промене на којима се ради постале неповратне. Ако је судити по начину на који се званично приступило обележавању 700-годишњице Османског царства (1999), пошто је претходно обележено 75 година Републике, рекло би се да тај тренутак није далеко. Републици све мање смета да се свечарски осмехне на фотографији с ретушираном, османском позадином, али и даље под свеприсутним Ататурковим портретом.

*

Вишеструко значајна карактеристика процеса делимичне неоосманистичке рестаурације у Турској јесте, као што је већ речено, учешће у њему, на овај или онај начин, готово свих релевантних политичких група и друштвених снага, без обзира на природу њихових међуодноса, неретко супарничких, на другим пољима и у вези с другим питањима садашњости и будућности.

Никога не треба да чуди то што се неоосманizmu приклања *џур-ска десница*, условно, грађанског типа, јер, како се изразио социолог и политиколог Танил Бора, "три њена (агрегатна) стања јесу национализам, конзервативизам и исламизам".²³ Неоосманизам обезбеђује довољно комотног идеолошког и практично-политичког простора за дозирану синтезу национализма великодржавног типа (Nation-State на неоосмански начин, чиме се апсолвирна неугодно питање вишеетничности, односно мањина), конзервативизма у одређеним сферама (патријархална, затворена породица, положај жене, ограничавање броја и врсте канала социјалне покретљивости и сл.), и тзв. умереног исламизма, без ризика

²⁰ "Kültür Bakanı Talay: Cumhuriyet Osmanlı'nın Antitezi değil", *Hürriyet*, 28. 1. 1999.

²¹ "Osmanlı ile barışmak istiyoruz", *Zaman*, 9. 1. 1998.

²² "İ. Cem, "Osmanlı'yı tasfiye meraklılar neden ortalara döküldü?", *Sabah*, 21. 6. 1998, 26.

²³ Вид.: Т. Бора, *Türk Sağının Üç Hâli- Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık*, İstanbul, 1998.

да се склизне у неприхватљиви фундаментализам. Проналажење формуле за укључивање ислама (исповеда га 99% Турака) у политички живот земље највећи је проблем турске деснице, јер је одавно, а последњих година и драматично, постало јасно да се он више не може једноставно искључивати и жигосати као реакционаран (*irtica*). Чињеница да је, први пут после Ататурковог секуларистичког реза, лидер једне исламистичке партије, и то у коалицији с партијом десног центра "американизоване" Тансу Чилер, успео да постане премијер Турске, доживљена је у круговима чувара Кемаловог аманета као знак за узбуну, као догађај после кога ништа више у односу између идејних концепата и политичких снага у земљи неће бити исто, уз растућу неизвесност у погледу дугорочнијих перспектива. Неоосманистичко дисциплиновање политичког ислама постаје утолико неодољивије, јер се кемалистички механизам државне контроле над вером, у чијем средишту је институт Директората за верска питања (*Diyanet İşleri Başkanlığı*), показује као све неделотворнији.

Националистички, укључујући и оне пантуркистичке оријентације, не осећају се, такође, нимало стешњени афирмисањем неоосманистичких тенденција у друштвеном и политичком животу Турске. Свој идеолошки двосмислени, концептуално противречни, али недвосмислено изражени однос према муслиманској димензији националног идентитета, све утицајнији националисти²⁴ понајбоље могу разрешити у равни прагматичног неоосманизма. Иако се у подробнију анализу настанка и природе турског постосманског национализма овде не можемо упуштати, корисно је, с обзиром на општи тематски оквир овога скупа, подсетити и на то да се "турски национални идентитет развио заједно са жељом за осветом због поразâ, покоља над муслиманима и губљења територија", који су пратили османску голготу у другој половини деветнаестог и током прве две деценије двадесетог века, првенствено у Румелији (тј. на Балкану).²⁵ На седници османског Парламента (*Meclis-i Mebusan*) 1914. године, његов председник Халил Беј драматичним тоном је заветовао посланике да никад не забораве "љубљени Солун, зелени Битољ, Косово, Скадар, Јањину, целу прелепу Румелију", и да тај свети завет преносе будућим генерацијама, не би ли изгубљене крајеве једнога дана повратили. Реваншистичка носталгија, као снажна компонента турског национализма, укореењена је, дакле, у деценије коначне агоније Царства на издисају, иако је Кемал Ататурк, стварајући модерну турску националну државу, ту његову димензију програмски био потиснуо и отписао. Неоосманизам му враћа изворну пуноћу доживљаја и додатно историј-

²⁴ На општим изборима, априла 1999, (пан)туркистичка Партија националистичког покрета (МНР) Џевдета Бахчелија освојила је 18% гласова, што се може сматрати великим и, за неке, неочекиваним успехом. МНР је, потом, образовала коалициону владу с Демократском партијом левице (DSP) Булента Едевита и Отаџбинском партијом (ANAP) Месуда Јилмаза. У већем броју турских странака, особито у онима које припадају десном центру (ова класична таксономија може се само крајње условно применити), делују јака националистичка крила и утицајни појединци с контроверзним младалачким националистичким "заслугама".

²⁵ Вид.: Т. Акçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1995, 76.

ски оверава легитимацију за "задатке и одговорности" које измењена времена стављају пред "регионалну силу" и њену "активну спољну политику", ако баш не од Јадрана до Кинеског зида, а оно на Балкану свакако.

Разлажући својства турског национализма у идеологији и пракси Партије националистичког покрета, социо-политиколог Догу Ергил запажа да њени кадрови, притешњени између модерности и традиционализма, не само да су се посветили савладавању осећања мање вредности, раширеног у делу турске нације, већ су постали и "неговатељи" утопије Турског царства које би настало "уједињавањем свих Турака од Босне до југурске области Кине". Ергил ову визију назива "империјалном", не употребљава термин неоосманизам, али, како у Босни нема Турака, јасно је да нису важни термини, већ суштина.²⁶

Исламистима неоосманизам, иако их његови главни протагонисти нерадо примају у своје редове, по природи ствари одговара, јер Османско царство је, иако неки то данас покушавају да оспоре или, бар, релативизују,²⁷ суштински било теократска наднационална држава. Слоган "Поново велика Турска!" ("*Yeniden Büyük Türkiye!*"), с којим је Ербаканова Партија просперитета (RP) наступала на општим изборима 1995. и касније, у коалицији с ДУП Тансу Чилер, на неоосмански начин је изазивао и подстицао реминисценције на велику империјалну прошлост, иако је било покушаја да се сугеришу и политичка читања у другачијем интерпретативном кључу.

Неоосманизам не може бити мрзак ни *војном врху*, још увек одлучујућем чиниоцу у кормиларењу политичким кретањима и на унутрашњем и на спољном плану. Иако делују као најбуднији чувар и гарант очувања уставно лаичког, републиканског, унитарног и демократског карактера турске државе, оружане снаге се не одричу наслеђа престижне војничке традиције и славе османског оружја, што је више него логично и разумљиво. С обзиром на реформисани лик Царства у 19. веку и знатан степен његове тадашње (релативне) осавремењености, на чему се селективно инсистира, за припаднике "војне касте", која је, практично, држава у држави, теократска природа Османског царства не представља непремостиву препреку у успостављању континуитета на патриотском и професионалном плану. У искључивим категоријама и терминима чисто турског национализма тешко је, уосталом, претендовати чак и на славну војничку прошлост, којом се тај национализам силно дичи, јер знатан део османске војне класе пореклом уопште није припадао "турској крви", већ је исламизован и османизован путем "данка у крви" (*devşirme*).²⁸

За разумевање природе неоосманизма у савременој Турској, као и његовог актуализовања у спољној политици, а посебно у уобличавању

²⁶ Doğu Ergil, *Kırk Aynada Kendini Arayan Türkiye*, Ankara, 1997, 142.

²⁷ Један од свежих примера овакве индиректне подршке неоосманизму из научних османистичких кругова представљају тврдње немачког турколога Кристофера Нојмана (вид.: "Osmanlı teokratik bir devlet değildi", *Yeni Safak*, 27. 12. 1998, 9).

²⁸ Вид.: M. Belge, *Türkiye Dünyanın Neresinde?*, İstanbul, 1993, 173-174.

укупног наступа према и на Балкану, односно Југоисточној Европи, најзначајнија и најиндикативнија је чињеница да су међу његовим изразито агилним и друштвено утицајним носиоцима *припадници интелектуалне, културне и политичке елите, која се, и у Турској и ван ње, представља и прихвата као секуларна и прозајадна*. Управо то је један од разлога који, уз примењивање својеврсног *кејмана*, на шта је указано, отежава препознавање неоосманске компоненте платформе с које већ дуже време наступа државна политика Турске. То нарочито вреди за Запад, коме, зарад сопствених интереса и планова, и одговара да верује како о неоосманизму у савременим условима није могуће озбиљно говорити, у шта га турска владајућа елита упорно убеђује.

Да би се проникло у савршену логичност привидно неприродне и парадоксалне спреге између прозападне, секуларизоване, неокемалистичке турске елите и неоосманизма, потребно је знати и то да њу највећим делом сачињавају потомци исељеника из Румелије. Овај аспект се, иначе, углавном превиђа (ван Турске) или прикрива (у Турској), али је он неоспорно присутан и делотворан. Отклањању погледа и аналитичке пажње с фактора претежне румелијске завичајне провенијенције турске владајуће елите допринело је и широко распрострањено уверење да је она, после Кемаловог премештања националног и државотворног тежишта ка Анадолији, сишла с пиједестала на коме се налазила у османско доба. У том смислу је Бернард Луис, чије је једно узгредно упозорење цитирано на почетку овога огледа, својом тврдњом о дефинитивној смени владајућих елита након револуције, нехотице допринео онеспособљавању посматрачке пажње да уочи битно другачији поредак ствари у савременом турском друштву и држави. Тиме је, с друге стране, потврдио оправданост властитог упозорења да није препоручљиво доносити коначне судове о, по дефиницији, променљивим појавама. Ево шта је написао Луис: "Губитак већине румелијских провинција, премештање престонице у Анкару, успешно војевање турске Анадолије, све је то учинило да промена од Османског царства на Турску Републику не буде тек пука промена назива. Анадолија, срце турске земље, одувек је била у другом плану у односу на Румелију, завичај већине припадника космополитске владајуће класе у Царству - чак је и Младотурска револуција, у својим сукцесивним фазама, имала упориште у Македонији и Тракији, а и сâм Кемал је био рођен у Солуну. Али, премештање тежишта и култ анадолства учинили су Анадолију стварним и сентименталним средиштем нације, а Анадолцима пружили прилику какву раније нису имали. Велике чиновничке, духовничке и војничке породице из Румелије чиле и губе значај..."²⁹

Праћење доцније динамике на овом осетљивом социјалном плану ван намера је и домашаја нашег садашњег разматрања. То је, уосталом, проблематика која у појединостима још увек није довољно истражена. Задовољићу се, стога, констатацијом да су потомци румелијских породица исељених у Турску испојили завидну виталност, тако да и данас зау-

²⁹ B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, 486.

зимају многа кључна места у управљању турском државом, укључујући усмеравање њене спољне политике и командовање армијом.

Анадолија је и даље симбол националне постојаности, чврстине и отпора завојевачима, али се Анадолци, од стране румелијске елите, данас можда и више него раније, доживљавају као нека друга, примитивнија, њима прилично страна Турска. Овакву перцепцију, све до осећања угрожености, појачава чињеница да је Анадолија, уз предграђа великих градова, главно упориште политичког исламизма у успону, док експанзивни "исламски капитал" уздиже анадолске градове до степена локалних привредних метропола које исказују конкурентске амбиције у односу на традиционално привилеговане Истанбул, Измир, Бурсу...

У таквој ситуацији, валоризујући и спољна (пре свега западна, тј. америчка) очекивања од регионалне (безбедносне) мисије Турске у контексту новог светског поретка, турска неокемалистичка секуларна врхушка обраћа се својим румелијским коренима који је, што никако није небитно, чвршће везују за Европу. На типично неоосмански начин, професор економске историје с Анкарског универзитета, Мехмет Али Киличбај, поручује, и Западу, али и својим земљацима који свим силама настоје да "уђу у Европу": "Ми смо, заправо, Европљани. То је реалност Турске још од оснивања Османског царства". Образлажући европство своје нације, он, поред осталог, каже да у Турској данас свакако има много људи чији су дедови дошли из Средње Азије, али да је неупоредиво више потомака досељеника с Балкана. У етничко, културно и друштвено биће Турске дубоко је утиснут балкански печат. Због тога је (за Турке) важна Босна! - приземљује професор свој понесени неоосманистички пледоаје на реалполитичку писту његове регионалне операционализације.³⁰ У координатама своје референтне неоосманистичке географије Румелије, Киличбај у истом смислу помиње Албанију, БиХ, Бугарску, Тракију и Македонију... Његов прилог илустративно је овде одабран, као репрезентативан за праву поплаву написа у сличном тону, са заједничким именитељем неоосманизма. Ако овај термин изазива nelaгодност или недоумицу, рецимо да под њим, пре свега, ваља разумети *обновљене претензије за јачање турског присуства и утицаја у земљама и областима које су својевремено биле у саставу Османског царства*, а конкретно у некадашњој Румелији (тј. на Балкану и у Југоисточној Европи). Пошто, без обзира на евазивну и релативизујућу реторику, дипломатско маневрисање и одређену (тактичку) уздржаност, те претензије очигледно постоје, што је недвосмислено потврдило и понашање Турске у вези с југословенском кризом, онда је, свидело се то некоме или не, и политички и научно оправдано утврдити и постојање компоненте неоосманизма у државној политици Турске.

Ни турски званичници то, заправо, не крију, само што неоосманске амбиције задевају у рухо категоријалног апарата и дипломатске реторике, прилагођене хоризонту очекивања својих саговорника и партнера, првенствено на Западу и у Југоисточној Европи. Тако је, на пример,

³⁰ М. А. Kılıçbay, *Biz zaten Avrupalıyız*, Ankara, 1997, 11-18.

високи функционер Министарства иностраних послова Унал Чевикоз, објашњавајући разлоге због којих Анкара доживљава Балкан као изузетно важан регион, издвојио, свакако не само на основу властите слободне процене, три: прво, Турска је вековима била укључена у збивања на Балкану, који је део турског идентитета, па у Турској постоји веома снажно осећање припадности овом региону; Балкан чини континуитет између Европе и Турске и у том смислу је природна спојница Турске са Западном Европом, којој Турска чврсто верује да припада. Друго, милиони Турака имају корене на Балкану, а много је и оних с турским коренима који данас живе на простору Југоисточне Европе; та популација, на једној и другој страни, представља поуздану основу за интеракцију и сарадњу земаља региона и Турске. И, као треће, најкраће и најбрже везе према Европи воде преко Балкана, што се испољава у доменима саобраћаја, транспорта, осталих комуникација, туризма, трговине и кретања идеја.³¹

*

Наука, и у Турској и ван Турске, још увек зазире од јасног констатовања стања ствари на које сам овим разматрањем желео да скренем пажњу. На унутрашње разлоге и инхибиције већ је указано, док су аналитички поглед са стране и дискурс који га прати и артикулише оптерећени, с једне стране, инерцијом представе о кемалистичкој, секуларној, модерној, проевропској Турској, а с друге, не мање, и самоцензуром која се рађа из свести да употребити, у вези с Турском, одређење неоосманизам није "политички коректно". Да се и у овом погледу остварују озбиљни и охрабрујући помаци сведочи, рецимо, начин на који о месту Балкана у саодређивању турског националног идентитета пише угледна бугарска османисткиња Марија Тодорова у својој сјајној књизи *Имагинарни Балкан*. Тодорова разложно тврди да је "турски став према Балкану много сложенији и одражава идеолошке тенденције, групне интересе и индивидуалне склоности", да би, нешто даље, констатовала како "код левичара и западњачких либерала паралелно расте интересовање за Балкан, *честіо из нео-оџоманске ѱерсїекїииве* (курзив - Д. Т.)". У целини, ипак, по процени М. Тодорове, "став према Балкану, колико год био разнолик, у овом (тј. самоодређујућем - Д. Т.) дискурсу остаје споредан", као и да "живо интересовање за Босну и судбину турских мањина у балканским земљама, активирање турске дипломатије, чак и носталгија неких кругова за *Bizim Rumeli* ('Нашом Румелијом') не би требало да нас наведе да преценимо место које Балкан има у оквиру турских политичких и културних приоритета". У поглављу о балканским реалијама Тодорова поново варира исту тему: "(Балканске земље) турском национализму често приписују империјалне, отоманске амбиције. У исти мах, иако негирају империјалну прошлост, сами Турци себе још увек сматрају аутентичним наследницима Царства. Тренутна активна политика Тур-

³¹ Ü. Ceviköz, "The Balkan Connection", *Turkey at the Treshold of the 21st Century. Global Encounters and/vs Regional Alternatives*, Ankara, 1998, 121-122.

ске према Балкану, која своје геополитичке интересе артикулише преко жеље да заштити муслимане, свакако није од велике помоћи у превазилажењу оваквих представа".³² За разлику од Тодорове, с чијим се проницљивим и надасве тачним запажањима и закључцима потпуно слажем, не видим зашто би требало тежити превазилажењу представа које одражавају стварност, ма каква она да је.

Prof. Darko TANASKOVIĆ, Ph.D.

OTTOMANISM YESTERDAY AND TODAY

The Summary

In the world today, there exist two dominant perceptions regarding modern Turkey. According to one opinion, Turkey is the only secular republic and only real democracy in the whole Islamic world, and as such it should serve as an example for the other Muslim states. The other opinion, that has been created for the last ten years is that awakened Islamism step by step denies values and institutions of the Ataturk's republic, out of which only the scene set would remain. Although there is some truth in both perceptions, there are respectively one-sided and too much simplified, so it is not possible, by using either of them, to explain the nature of complex social and political movements and processes in the State which plays very important role in the international relations.

The duration of heritage of revolution perpetuated by Ataturk, as severe discontinuation with the centuries of the Ottoman past is indisputable, and probably irreversible in a certain level. On the deeper level of the social structure, the new stage of the trans-historian Turkish expansionistic and imperialistic continuation has been present, this time in a form of neo-Ottomanism. The internal and external political forms of neo-Ottomanism are adapted for the conditions of new, changed times and international configuration on the regional and global level, after the end of the "Cold War". The state policy of Turkey could be, very unbiased, determined as greatstatehood neo-Ottoman nationalism, with the elements of pan-Turkism, more or less exposed. In creation of the convenient social conditions for accomplishing long-term project of neo-Ottomanism, majority of political groups, as well as decisive centers of power of the Turkish society are included. Its main protagonist is pro-European and pro-Western orientated leading elite, mainly of Balkan origin, i.e. from the Ottoman province of Rumelia. Moderate Islamism is only one part of actual neo-Ottomanism, and surely not its main characteristic.

³² M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, 93-95, 305-306.